

Adam Dziewanowski

Piotr Kalka

Filip Kuczma

Wojciech Samół

ORCID:
0000-0002-0890-2442

Muzeum II Wojny
Światowej w Gdańsku

ORCID:
0000-0003-1051-1448

Muzeum II Wojny
Światowej w Gdańsku

Muzeum II Wojny
Światowej w Gdańsku

ORCID:
0000-0003-2342-8168

Muzeum II Wojny
Światowej w Gdańsku

Badania archeologiczne pola bitwy na Westerplatte. Wyniki prac prowadzonych w latach 2018-2019 na obszarze kasyna podoficerskiego Wojskowej Składnicy Tranzytowej

**Westerplatte battlefield
archaeological research;
2018-2019 excavation results
in the area of NCO's mess of
the Military Transit Depot**

VARIA

ARCHEOLOGIA
WESTERPLATTE
BADANIA ARCHEOLOGICZNE
NA WESTERPLATTE
WOJSKOWA SKŁADNICA
TRANZYTOWA NA WESTER-
PLATTE
MUZEUM II WOJNY
ŚWIATOWEJ W GDAŃSKU
MUZEUM WESTERPLATTE
I WOJNY 1939

ARCHAEOLOGY
WESTERPLATTE
ARCHAEOLOGICAL RE-
SEARCH
AT WESTERPLATTE
MILITARY TRANSIT DEPOT
AT WESTERPLATTE
MUSEUM OF THE SECOND
WORLD WAR IN GDAŃSK
MUSEUM OF WESTERPLATTE
AND THE WAR OF 1939

Abstrakt

W latach 2018–2019 Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku przeprowadziło badania archeologiczne reliktyw kasyna podoficerskiego Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte. Kasyno było największym budynkiem na terenie WST, przed 1918 r. pełniło funkcję domu kuracyjnego dla kurortu i kąpieliska Westerplatte. Przed otwarciem wykopów archeologicznych obszar objęto badaniami geofizycznymi. Przeprowadzone po nich badania archeologiczne pozwoliły na udokumentowanie reliktyw kasyna oraz budynków należących do starszych faz zabudowy półwyspu. Przebadano również pozostałości szkieletu zbudowanego w okresie funkcjonowania WST oraz lej po niemieckiej bombie zrzuconej 2 września 1939 r. Powierzchnia wykopów wyniosła 1692 m². Uzyskano ok. 26,8 tys. artefaktów, z czego za szczególnie cenne ze względów historycznych uznano 7594 sztuki.

Abstract

In 2018–2019, Museum of the Second World War in Gdańsk carried out archaeological excavations in the relics of the NCO's mess of the Military Transit Depot at Westerplatte. The NCO's mess was the Depot's largest building, and before 1918 it served as a resort house for the Westerplatte resort and baths. A geophysical survey of the site was launched before the archaeological dig began. The subsequent archaeological survey examined the relics of the NCO's mess and of buildings belonging to the later stages of Westerplatte's development. The remnants of a toilet built during the Depot's operation, as well as a bomb crater from a German bomb dropped on 2 September 1939 were searched as well. The entire excavation area covered 1692 m². Approximately 26,800 artefacts were recovered, of which 7594 pieces were of exceptional historical value.

W 1924 r. Rada Ligi Narodów zdecydowała, że półwysep Westerplatte będzie miejscem przeładunku i składowania materiałów wojskowych kierowanych do Polski. W ten sposób teren ten przyznano Rzeczypospolitej w wieczną dzierżawę. Tym samym w Wolnym Mieście Gdańsku utworzono polską enklawę. Placówka przyjęła ostatecznie nazwę Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte (WST) i była chroniona przez oddział wartowniczy Wojska Polskiego. W celu umożliwienia wyładunku materiałów wojskowych wykopano basen amunicyjny, a na jego nabrzeżu wybudowano trzy magazyny przeładunkowe¹. Ponadto od strony morza wzniesiono 19 magazynów amunicyjnych, osłoniętych wysokimi nasypami. Wcześniejsze fortyfikacje zostały częściowo rozebrane, a mieszkańców dawnych domów letniskowych wysiedlono. Ostatecznie teren składnicy od strony kanału portowego i nasady półwyspu odgródzono murem ceglany. W styczniu 1926 r. na Westerplatte przybyła pierwsza zmiana załogi, którą zakwaterowano w dawnych obiektach letniskowych². Aby wzmocnić możliwości obronne składnicy, w latach 1933–1934 wzniesiono cztery

¹ A. Drzycimski, *Westerplatte 1939. Przed szturmem*, Gdańsk 2009, s. 55.

² J. Tuliszką, *Westerplatte 1926–1939. Dzieje Wojskowej Składnicy Tranzytowej w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2002, s. 25.

wolnostojące wartownie (nr 1, 2, 4, 5), a w ich piwnicach stworzono stanowiska dla ciężkich karabinów maszynowych³. Dodatkowo wzmocniono piwnicę w willi podoficerskiej i zorganizowano w niej kabinę bojową (wartownię nr 3). W październiku 1936 r. ukończono budowę nowoczesnych koszar przeznaczonych dla około setki żołnierzy. W budynku utworzono również izbę bojową, nazywaną wartownią nr 6, w której znajdowały się stanowiska dla ciężkich karabinów maszynowych. W koncepcji obrony koszary stanowiły miejsce centralne – główne stanowisko dowodzenia, schron dla załogi, punkt udzielania pomocy medycznej, a także ostatnie miejsce oporu⁴.

Ostrzał Westerplatte, rozpoczęty 1 września 1939 r. przez niemiecki okręt Schleswig-Holstein, stał się symbolicznym początkiem II wojny światowej. Trwająca do 7 września obrona składnicy natomiast do dziś jest przykładem bohaterstwa polskich żołnierzy. Westerplatte stało się również symbolem losów obywateli polskich pod okupacją niemiecką. To właśnie na terenie półwyspu od 8 września 1939 r. przebywały setki Polaków z Gdańska i Gdyni aresztowanych przez Niemców w pierwszych dniach wojny. Zadaniem więźniów było uporządkowanie terenu pola bitwy. Prace wykonywali pod nadzorem brutalnych strażników, w ekstremalnych warunkach pogodowych, otrzymując głodowe racje żywnościowe. Niezdolnych do pracy z powodu chorób lub wycieńczenia mordowano. Rękoma polskich więźniów rozebrano większość obiektów związanych z funkcjonowaniem i obroną składnicy⁵.

Kres niemieckim działaniom na półwyspie przyniósł marzec 1945 r., kiedy zdobyły go wojska sowieckie. Walki doprowadziły jednak do kolejnych zniszczeń – m.in. wartowni nr 1 i elektrowni.

Po zakończeniu działań wojennych teren dawnej WST kilkukrotnie przekształcano. Największe zmiany przestrzenne nastąpiły pod koniec lat pięćdziesiątych oraz w latach sześćdziesiątych XX w. Poszerzono wówczas kanał portowy oraz rozbudowano infrastrukturę portową, co doprowadziło do zniszczenia południowej części półwyspu i daleko idącego przekształcenia terenu sąsiadującego z nowym nabrzeżem kanału. Bezpowrotnie utraciono znaczną część obszaru dawnej składnicy, na którym toczyły się walki w 1939 r. Równie radykalne zmiany przyniosła budowa pomnika Obrońców Wybrzeża oraz związanej z nim infrastruktury (lata 1964–1966). Nasyp, na którym zlokalizowano monument, przekształcił oryginalny krajobraz pola bitwy, a nowe betonowe trakty spacerowe zaburzyły oryginalny układ komunikacyjny. Najbardziej jaskrawym przykładem braku poszanowania

³ A. Drzycimski, *Westerplatte*, cz. 2: *Reduta wojenna 1939*, Gdańsk 2014, s. 149–151.

⁴ *Ibidem*, s. 152.

⁵ *W cieniu obozu Stutthof: martyrologia więźniów w gdańskim obozie Neufahrwasser (1939–1940) i Aussenstelle Westerplatte (1939–1941). Wybór relacji i wspomnień, wstęp i oprac. W. Turek*, Gdańsk 2020, s. 24.

dla przeszłości półwyspu stało się poprowadzenie betonowego deptaka wiodącego do pomnika przez północne skrzydło koszar WST⁶. Efekty tych przekształceń widoczne są do dziś.

Trwające obecnie na Westerplatte działania Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku związane z budową Muzeum Westerplatte i Wojny 1939 mają przywrócić autentyzm pola bitwy zatarty przez PRL-owskie inwestycje. Istotnym elementem tego procesu są badania archeologiczne, których celem jest zadokumentowanie stanu zachowania reliktyw budynków użytkowanych w okresie funkcjonowania polskiej składnicy. Praca archeologów jest niezbędna do opracowania koncepcji trwałego zabezpieczenia i wyeksponowania reliktyw w ramach trwającej rewaloryzacji terenu pomnika historii „Pole bitwy na Westerplatte”. Do końca 2022 r. przeprowadzono dziewięć etapów badań archeologicznych, dzięki którym przebadano część budynków związanych z polską składnicą.

Celem trzeciego i czwartego etapu badań archeologicznych, realizowanych w latach 2018–2019, było udokumentowanie stanu zachowania reliktyw kasyna podoficerskiego (dawnego domu kuracyjnego, czyli kurhausu) oraz murowanego szaletu wzniesionego na potrzeby WST po 1928 r. Ponadto jednym z celów badań było ustalenie zasięgu i negatywowa eksploatacja leja zlokalizowanego w 2017 r. po zachodniej stronie reliktyw tzw. starych koszar⁷.

Po zakończeniu działań wojennych teren dawnej WST kilkakrotnie przekształcano. Największe zmiany przestrzenne nastąpiły pod koniec lat pięćdziesiątych oraz w latach sześćdziesiątych XX w. Poszerzono wówczas kanał portowy oraz rozbudowano infrastrukturę portową, co doprowadziło do zniszczenia południowej części półwyspu i daleko idącego przekształcenia terenu sąsiadującego z nowym nabrzeżem kanału.

PRZEBIEG I METODYKA BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

Badania prowadzono na terenie funkcjonującej w latach 1926–1939 WST.

Obszar pola bitwy na półwyspie Westerplatte wpisano do rejestru zabytków (nr rej. A1724) na mocy decyzji pomorskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków w Gdańsku (PWKZ) z 17 maja 2001 oraz 25 listopada 2008 r.

Przed otwarciem wykopów archeologicznych teren objęto badaniami geofizycznymi. Uzyskano w ten sposób m.in. szczegółowe informacje o położeniu reliktyw architektonicznych kasyna podoficerskiego. Za pomocą georadaru zbadano także obszary objęte pracami archeologicznymi

⁶ Po zakończeniu II wojny światowej w koszarach na Westerplatte wysadzano niewybuchy i niewypały zwożone z terenu Gdańska. Na skutek tych działań budynek, który przetrwał wojnę w relatywnie dobrym stanie, uległ prawie całkowitemu zniszczeniu.

⁷ Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Westerplatte w 2016 i 2017 r. przez Muzeum Westerplatte i Wojny 1939 – Oddział Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku w: A. Dziewanowski, F. Kuczma, W. Samół, *Badania archeologiczne pola bitwy na Westerplatte. Wyniki prac prowadzonych w latach 2016–2017* [w:] *Materiałne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, red. H. Mik, W. Węglińska, Gdańsk 2019, s. 235–275.

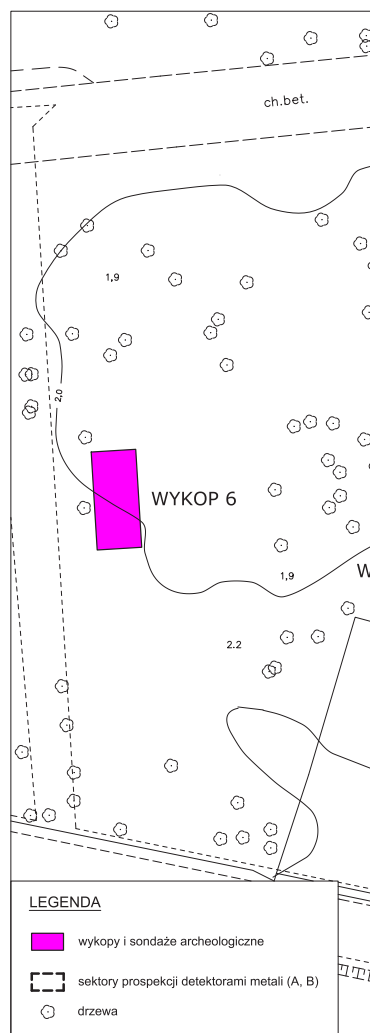
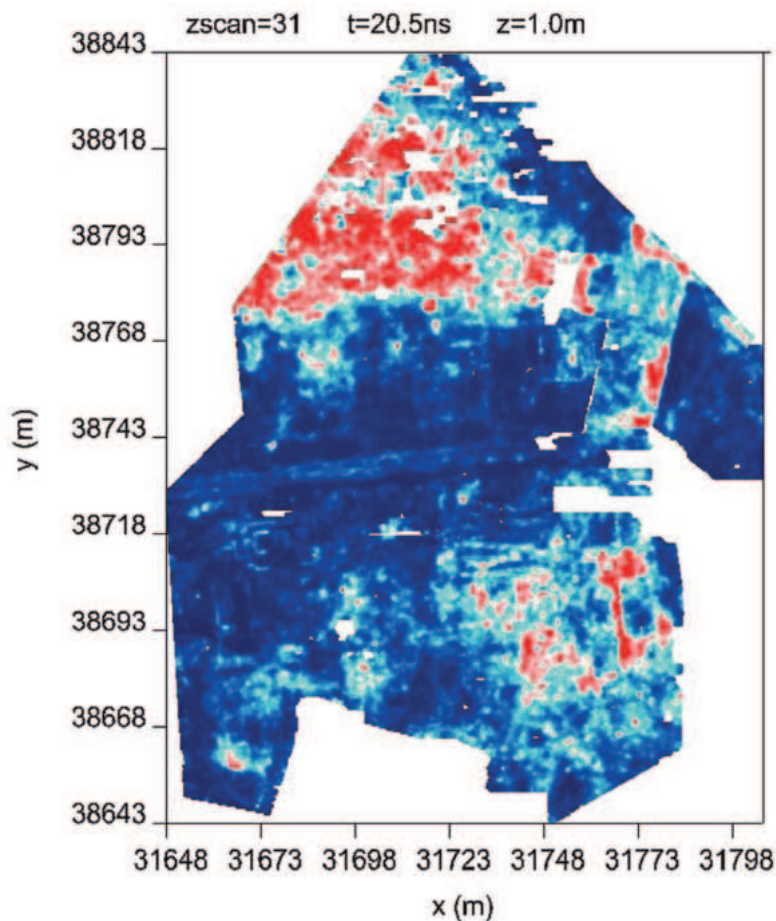

IL. 1

Obszar i wyniki badań geofizycznych przeprowadzonych na części działki 25/2 na Westerplatte w 2018 r. (materiał MIIWŚ wykonany przez firmę Gispro ze Szczecina)

w sezonach 2016 i 2017 (willa oficerska, stare koszary, wartownia nr 5). Łączna powierzchnia nieinwazyjnych badań geofizycznych wyniosła ok. 21 660 m² (IL. 1).

Teren oczyszczono z materiałów niebezpiecznych i wybuchowych zalegających do głębokości ok. 30 cm. Saperzy, pod ścisłym nadzorem archeologów, przeprowadzili prospekcję z użyciem detektorów metali zarówno na obszarze planowanych wykopów (m.in. kasyna podoficerskiego), jak i w bezpośrednim sąsiedztwie badanych obiektów historycznych (IL. 2). Na terenie wytyczono geodezyjnie dwa sektory o powierzchniach: A = 2592 m² i B = 2905 m². Oba badano wzdłuż, a następnie w poprzek osi

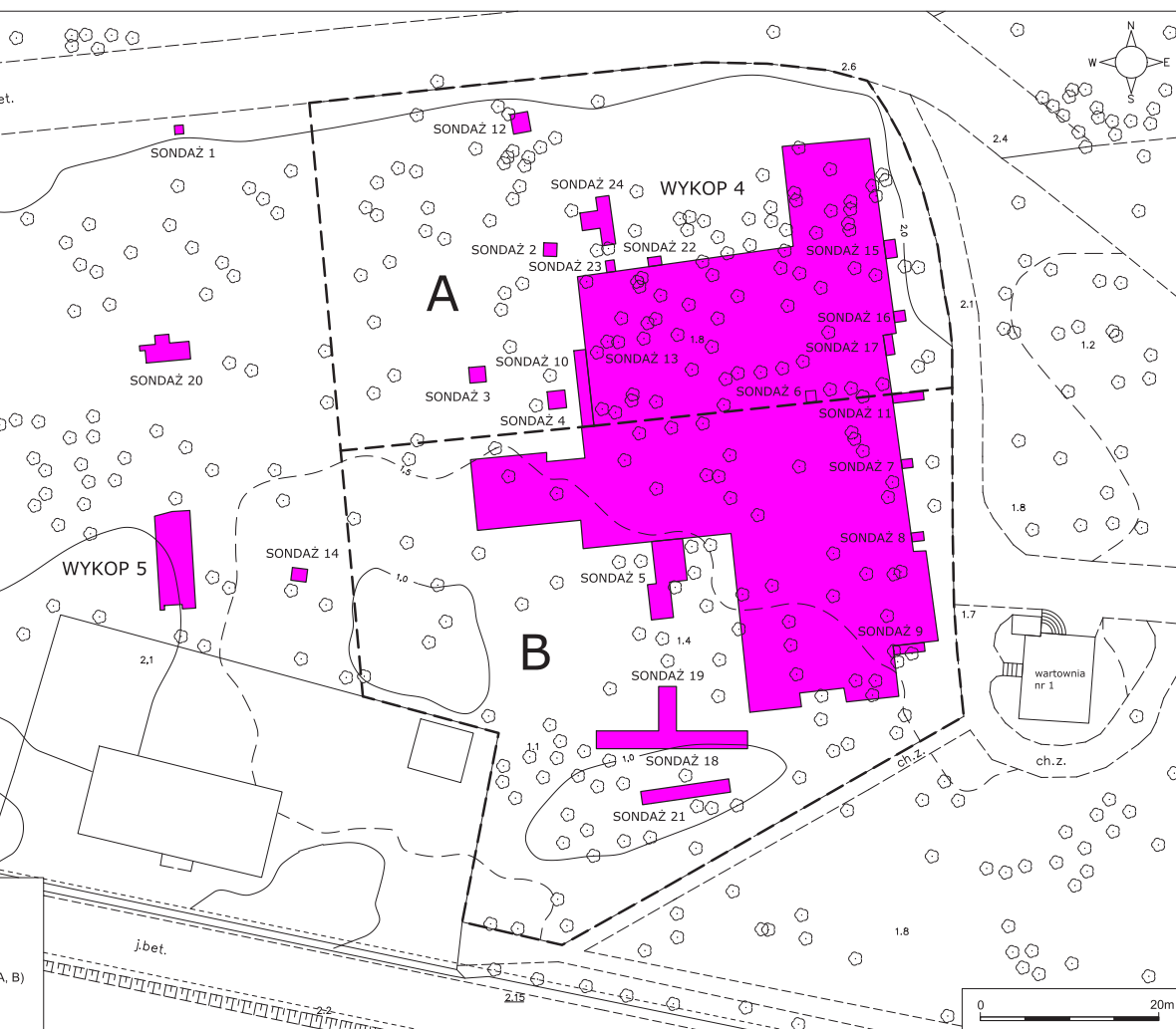

wytyczonych co 1,5 m. Pozycje odkrytych zabytków namierzano tachimetrem laserowym, co pozwoliło na sporządzenie ich dokładnej planigrafii. Ponadto w obiektach archeologicznych, w miejscach, gdzie odnaleziono artefakty metalowe, wytyczano wykopy sondażowe celem ich udokumentowania. Na badanym obszarze założono 13 takich wykopów. Łączna powierzchnia prospekcji z użyciem detektorów metali wyniosła 5573 m². Zgodnie z założeniami zakres prac wykopaliskowych objął wykonanie trzech wykopów szerokopłaszczyznowych (IL. 2):

- wykop nr 4 o wymiarach maksymalnych 63 × 49 m, obejmujący relikty kasyna podoficerskiego (dawnego kurhausu);

IL. 2

Mapa z zaznaczonymi sektorami prospekcji za pomocą detektorów metali oraz lokalizacjami wykopów szerokopłaszczyznowych i sondażowych (MIIWŚ)

- wykop nr 5 o wymiarach ok. 4×11 m, obejmujący relikty murowanego szaletu, w niewielkiej części udokumentowanego podczas badań z 2017 r.;
- wykop nr 6 o wymiarach ok. 5×11 m, w obrębie leja zlokalizowanego w 2017 r. po zachodniej stronie południowego skrzydła tzw. starych koszar.

Eksplorację wszystkich wykopów badawczych o łącznej powierzchni 1692 m^2 prowadzono ręcznie do poziomu stropu calca. Na realizację badań przewidziano 14 miesięcy – aby więc nie narażać odkrytych reliktyw kasyna podoficerskiego na zniszczenia spowodowane wpływem warunków atmosferycznych, na obszarze wykopu nr 4 prace przeprowadzono w dwóch etapach. Pierwszy, obejmujący południową część budynku (powierzchnia 983 m^2) oraz szalekt wzniesiony na potrzeby WST, zakończono w listopadzie 2018 r. Etap drugi, trwający od marca do czerwca 2019 r., objął powierzchnię 709 m^2 , na której znalazły się: północna część kasyna podoficerskiego, zabudowania towarzyszące (szalekt funkcjonujący po 1928 r. i budynek psiarni) oraz lej po eksplozji bomby lotniczej przy tzw. starych koszarach. Odkryte struktury archeologiczne udokumentowano w formie opisów z pomiarami, fotografii i rysunków oraz zlokalizowano je na mapie w siatce miejscowej za pomocą tachimetru laserowego. Dodatkowo sporządzono dokumentację fotogrametryczną reliktyw architektonicznych.

Podczas badań uzyskano łącznie ok. 26,8 tys. artefaktów, z czego za szczególnie cenne ze względów historycznych i wystawienniczych uznano 7594 sztuki. Materiał ruchomy ujęto we wspólnym polowym inwentarzu, na którego podstawie powstał katalog zabytków.

Ze względu na możliwość występowania na badanym terenie głębiej zalegających materiałów wybuchowych i niebezpiecznych pochodzenia wojskowego całości prac archeologicznych zapewniono stałe zabezpieczenie saperskie i medyczne.

KURHAUS – PÓŹNIEJSZE KASYNO PODOFICERSKIE WOJSKOWEJ SKŁADNICY TRANZYTOWEJ NA WESTERPLATTE

Pierwszy dom kuracyjny na Westerplatte wzniesiono na potrzeby funkcjonującego tu już wcześniej kąpieliska. Zapoczątkowało to działalność kurortu (Ostseebad Westerplatte), którego założycielem był Martin Daniel Krüger (1795–1879)⁸. Gdański przedsiębiorca rozpoczął budowę zakładu kąpielowego w maju 1838 r. W początkowym okresie funkcjonowania budynek określano terminami: *Salon*, *Gasthaus* lub *Restauration*, co wiązać można ze słabo ówczesnie rozbudowaną infrastrukturą kurortową oraz niewielkimi rozmiarami obiektu. Prace budowlane prowadzono jeszcze w trakcie

⁸ J. Dargacz, *Od Sopotu po Stogi. Początki kąpielisk morskich w okolicach Gdańska (1800–1870)*, Gdańsk 2020, s. 343.

sezonu letniego i zakończono je w początkach sierpnia 1838 r. Infrastrukturę kurortu stopniowo rozwijano. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. zabudowania zakładu kąpielowego składały się z kilku niewielkich budynków, zgrupowanych po obu stronach drogi prowadzącej nad północny brzeg półwyspu Westerplatte. Najważniejszym obiektem był tzw. salon – budynek na planie prostokąta, ustawiony kalenicowo do drogi prowadzącej nad morze. Wzniesiono go w konstrukcji szkieletowej, a z czasem jego elewację wzbogacono kolumnadą⁹. Aż do 1841 r. w nie było w nim niezbędnego do poszerzenia oferty turystycznej paleniska, którego budowę blokowały pruskie władze wojskowe. Uzyskana ostatecznie zgoda wojska została obwarowana pewnymi warunkami. Palenisko zlokalizowano w suterenie nowo powstałego budynku, wzniesionego na kształt blokhauzu¹⁰, który w zamysle władz miał pełnić funkcje obronne¹¹. Ściany od strony północnej o grubości trzech cegieł wyposażono w otwory strzelnicze, natomiast od strony południowej miały grubość jednej cegły, co miało ułatwić ewentualne zniszczenie budynku przez ostrzał z pruskich fortów, zlokalizowanych w południowej części półwyspu. Lekka konstrukcja górnego piętra pozwalała na jego rozbiórkę w razie przygotowań do obrony. Budynek z paleniskiem wzniesiono na północ od domu kuracyjnego; funkcjonujące osobno obiekty skomunikowano łącznikiem najpewniej pomiędzy 1848 a 1856 r.¹² Na zachód od tzw. salonu powstały w owym czasie jeszcze dwa budynki, wzniesione zapewne w lekkiej konstrukcji szkieletowej. Ich przeznaczenia nie udało się ustalić.

W związku z rosnącą popularnością kurortu obiekt był kilkakrotnie rozbudowywany, co doprowadziło do powstania konstrukcji o zróżnicowanych wysokościach i nieregularnym rzucie. Aż do schyłku lat sześćdziesiątych XIX w. obiekt nie udostępniał miejsc noclegowych dla przybywających gości; oferował jedynie usługi restauracyjne i rekreacyjne. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. w jego sąsiedztwie wzniesiono kilka domów noclegowych, ale intensywna rozbudowa infrastruktury kurortowej i nadanie jej charakteru osiedla willowego nastąpiło dopiero w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., w okresie działalności na półwyspie spółki Weichsel¹³. Prężny rozwój kurortu niejako zmusił dzierżawcę zakładu kąpielowego do podjęcia decyzji o przebudowie przestarzałego budynku kuracyjnego. W 1893 r. obiekt rozebrano.

⁹ *Ibidem*, s. 350.

¹⁰ Blokhauz – niewielki, ufortyfikowany najczęściej od strony spodziewanego zagrożenia, wolnostojący obiekt pełniący funkcję schronu ze strzelnicami.

¹¹ J. Dargacz, *Od Sopotu...*, s. 352.

¹² Daty przytacza się w odwołaniu do dwóch planów: jeden obrazuje stan na 1848 r. (APG, Rejencja w Gdańsku, 9,2/1013, *Karte vom Danziger Hafen*), a na drugim widać stan zabudowy w 1856 r. (APG, Rejencja w Gdańsku, 9,2/917, *Situations Plan von dem Hafencanale zu Neufahrwasser und dem zum Hafen Bau Inspections Bezirke gehoerigen Gebiete der Ostsee und des Weichselstrames – Section I*).

¹³ J. Dargacz, *Od Sopotu...*, s. 359.

Pozostawiono jedynie zagłębione w ziemi fundamenty i piwnice. Część z nich wykorzystano przy wznoszeniu nowej konstrukcji (IL. 3), której budowę zakończono w 1894 r. (IL. 4).

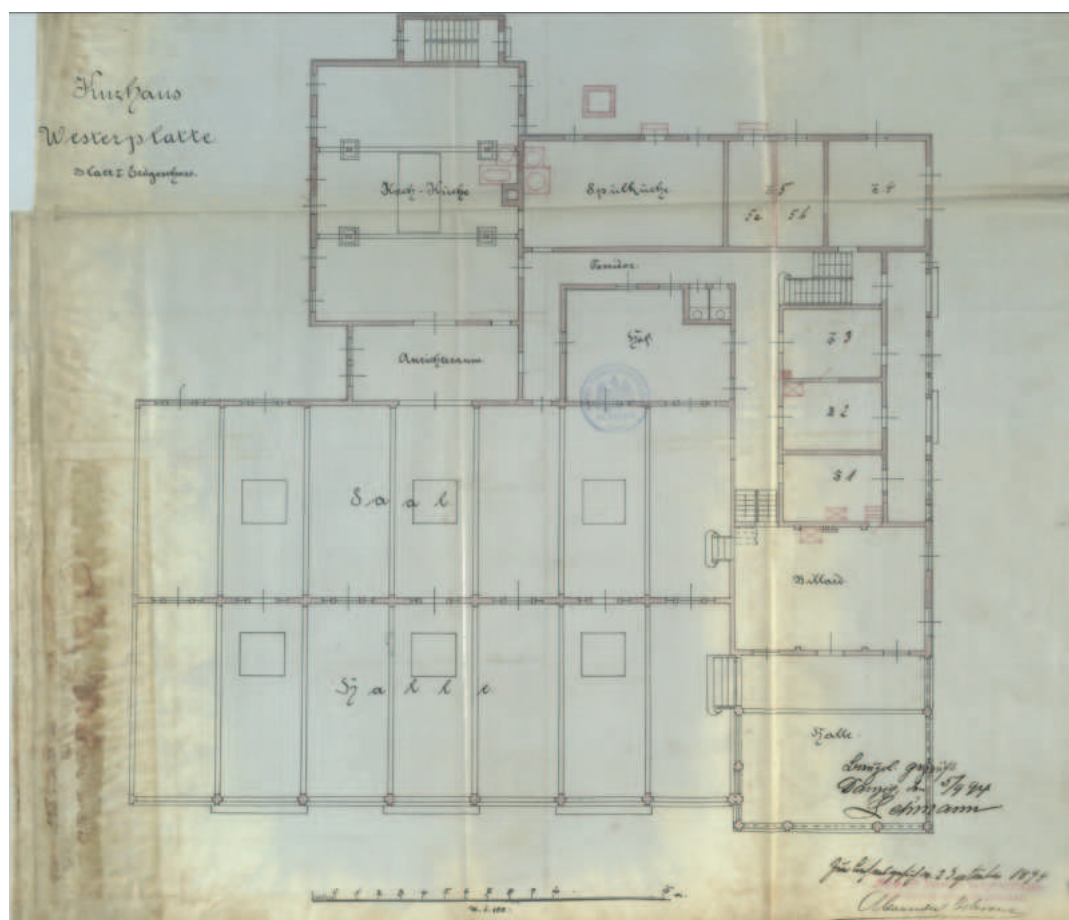
Nowy budynek przypominał zarysem przyziemia starszy obiekt, jednak został całkowicie przebudowany i dostosowany do nowych potrzeb. Olbrzymia weranda oraz jadalnia mogły pomieścić setki odwiedzających, na których czekał szeroki asortyment dań i napojów. Nowy dom zdrojowy oferował możliwość gry w bilard, parkiet do tańca oraz miejsca noclegowe (IL. 5).

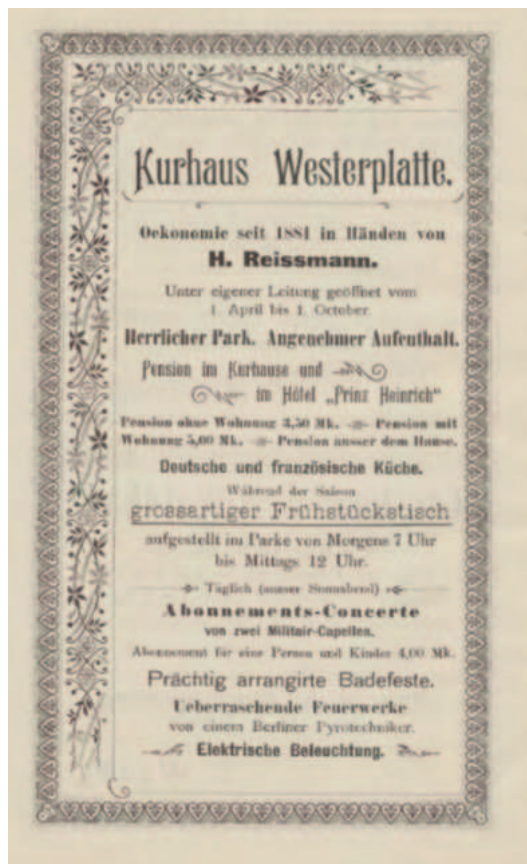
Rozwój kurortu na Westerplatte zakończył się wraz z wybuchem I wojny światowej. Po jej zakończeniu, w sierpniu 1919 r. polskie władze wykupiły tamtejsze zabudowania od ich ostatniego właściciela – Rudolpha Lettaua. Funkcjonujące jeszcze przez kilka lat kąpielisko, chociaż nadal popularne (np. w sezonie 1923 r. odwiedziło je 26 408 wczasowiczów), nigdy już nie odzyskało dawnej pozycji¹⁴. W 1924 r. Rada Ligi Narodów podjęła

IL. 3

Plan parteru północnej części nowego domu zdrojowego na Westerplatte z 1894 r. (APG)

¹⁴ J. Daniluk, *Dom Zdrojowy. Kurort w Brzeźnie 1893–2021*, Gdańsk 2021, s. 62.

IL. 4

Fragment półwyspu Westerplatte na planie Ploegera z 1894 r. z widocznym zasięgiem nowego domu zdrojowego (zaznaczony kolorem żółtym) (BG PAN)

IL. 5

Reklama kurhausu na Westerplatte zamieszczona w przewodniku *Ostseebad Westerplatte* wydany ok. 1900 r. (Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa – domena publiczna)

uchwałę o przekazaniu Polsce terenu Westerplatte, co definitywnie zakończyło funkcjonowanie zarówno kurortu, jak i samego kąpieliska. Wraz z powstaniem na półwyspie polskiej składnicy dawny kurhaus zaczął pełnić funkcję kasyna podoficerskiego. Nastąpiło to w 1927 r., gdy pojawiła się trzecia zmiana załogi WST¹⁵. Budynek planowano wyremontować i zaadaptować na potrzeby mieszkalne stacjonującego oddziału. Ostatecznie jednak zdecydowano się przekształcić jego ogromne pomieszczenia – jadalnię i werandę – w salę zbiórek oddziału wartowniczego i technicznego oraz miejsca innych grupowych spotkań: manifestacji, uroczystości państwowych czy występów artystycznych. Ponadto stworzono tu kaplicę i kantynę. W obiekcie ulokowano także kasyno podoficerskie, od którego budynek przejął nazwę. W 1928 r. doprowadzono do niego wodociąg i kanalizację, co pozwoliło na przekształcenie jego zachodniej części w łaźnię i pralnię. W wyniku walk prowadzonych pomiędzy 1 a 7 września 1939 r. południowo-zachodnia część obiektu oraz wschodnia wieża zostały zniszczone, a reszta uległa uszkodzeniu. Po walkach, już na przełomie 1939 i 1940 r., ostatecznie rozebrali go polscy więźniowie cywilni, uprzątający teren Westerplatte pod niemieckim nadzorem. Materiały budowlane uzyskane w trakcie rozbiórki wykorzystano do rozbudowy obozu Stutthof.

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH KASYNA PODOFICERSKIEGO (WYKOP NR 4)

Pierwszy budynek, pełniący funkcję kurhausu, wzniesiono w 1838 r. w formie niewielkiego, drewnianego obiektu. Z tą konstrukcją wiązać można pozostałości drewnianych pali rozmieszczonych w odstępach półtorametrowych,

¹⁵ A. Drzycimski, *Westerplatte*, cz. 1: *Reduta w budowie 1926–1939*, Gdańsk 2014, s. 212–213.

a odkrytych w obrębie wzniesionej w późniejszym czasie starej sali (*Alter Saal*), zwanej też teatralną. Ich ciąg, udokumentowany na linii północ–południe, stanowi najpewniej pozostałość po ścianie budynku wzniesionego w konstrukcji szkieletowej. Jego pełny zasięg nie został udokumentowany ze względu na zniszczenia powstałe w wyniku wznoszenia na jego miejscu nowego budynku kurortowego. Z biegiem czasu w jego pobliżu wzniesiono kilka zlokalizowanych obok siebie obiektów, z których zachowały się ciągi kamiennych ław fundamentowych. Relikty odkryto na powierzchni niemal całego wykopu obejmującego późniejsze kasyno podoficerskie WST. Z biegiem lat budynki te rozbudowywano i łączono w jedną bryłę. Kamienne podwaliny o szerokości i grubości ok. 40 cm wzniesiono z nieobrobionych kamieni polnych, na których (po wypoziomowaniu za pomocą drobnych kamieni, fragmentów cegieł i zaprawy wapienno-piaskowej) układano cegły. Udokumentowano także relikty podziałów wewnętrznych budynków, najczęściej zachowanych w postaci jednej warstwy cegieł układanych bezpośrednio na cienkiej (ok. 2–3 cm) warstwie wapienno-piaskowej zaprawy. Odcinkowo zachowane fragmenty starszych konstrukcji zostały w znacznej mierze zniszczone przez późniejsze wkopy fundamentowe murów nowego domu zdrojowego, powstałego pod koniec XIX w. (IL. 6).

W zachodniej części wykopu nr 4 zarejestrowano kamienne podwaliny murów stanowiące relikty budynku wzniesionego na planie prostokąta o wymiarach 16,6 × 7,2 m, zorientowanego na osi północ–południe (IL. 7). W jego południowej części znajdował się komin lub piec (IL. 8).

Obok wspomnianych relikтів kamiennych do starszej fazy zabudowy zaliczyć można pozostałości niewielkiego szkieletu, zlokalizowanego w północno-zachodniej części wykopu nr 4 (IL. 9). Konstrukcję o wymiarach 2,6 × 1 m wymurowano na planie prostokąta (na osi północ–południe) przy użyciu żółtej cegły maszynowej. Najpewniej w 1893 r. górne partie szkieletu rozebrano, a przez jego środek poprowadzono wkop fundacyjny muru nowego domu zdrojowego.

W trakcie prac odsłonięto i udokumentowano także dwie ceglane piwnice budynków użytkowanych do 1893 r. Pierwszą z nich była piwnica blokhauzu, wzniesionego po 1841 r. jako oddzielny budynek o wymiarach 15 × 9 m na osi wschód–zachód. Piwnicę od zachodu, północy i wschodu ograniczały grube na 80 cm zewnętrzne ściany. Jedynie ściana

IL. 6

Wykop nr 4, kamienna podwalina muru jednego z budynków funkcjonujących przed 1893 r. W głębi widoczny fundament nowego kurhausu, przecinający starszą konstrukcję (MIIWŚ)

IL. 7

Fragment planu Westerplatte z 1856 r. Kolorem czerwonym zaznaczono budynek, z którym można wiązać kamienne podwaliny oraz komin/piec odkryte w zachodniej części wykopu nr 4 (APG)

południowa miała grubość zaledwie ok. 30 cm. Podczas badań ustalono, że do wzniesienia nowego kurhausu (1894 r.) wykorzystano większość solidnych ścian starszego budynku, niemal wiernie odwzorowując jego pierwotny zarys. Jediną istotną zmianą było przesunięcie wschodniej ściany ok. 1 m na zachód względem położenia jej starszego odpowiednika (IL. 10). Zabieg ten spowodował nieznaczne zmniejszenie powierzchni piwnicy użytkowanej aż do 1940 r., kiedy to dawny dom zdrojowy rozebrano (IL. 11).

Drugą piwnicę odślonięto na południe od blokhauzu, pod późniejszą dużą halą (*Grosse Halle*) nowego kurhausu. Związana była ona z budynkiem widocznym na planie z 1852 r., usytuowanym prostopadle do blokhauzu i połączonym z nim niewielkim łącznikiem (IL. 12).

Piwnicę o wymiarach 6,6 × 6,1 m zlokalizowano dłuższym bokiem na osi północ–południe (IL. 13). Na murach ograniczających konstrukcję i jej ceglanej posadzce udokumentowano ślady przebudowy. Pierwotnie piwnica była mniejsza (6,1 × 4,7 m) i zlokalizowana dłuższym bokiem na osi wschód–zachód. Budynek wraz z podpiwniczeniem rozebrano w 1893 r. Po zniwelowaniu terenu powstała w tym miejscu, wspomniana już, tzw. duża hala¹⁶. Wykop badawczy nr 4 wytyczono na podstawie planu kurhausu z 1894 r.

W trakcie badań okazało się, że relikty starszych założeń ciągną się

¹⁶ APG, Państwowy Urząd Policji Budowlanej w Gdańsku, 15/191, b.d., k. 232.

w kierunku wschodnim i północnym, poza obrysem wykopu. W związku z tym w wytypowanych lokalizacjach wytyczono 11 niewielkich wykopów sondażowych, w których udokumentowano przebieg relików zabudowy funkcjonującej do schyłku XIX w.

Zachowane w Archiwum Państwowym w Gdańsku akta Państwowego Urzędu Policji Budowlanej w Gdańsku zawierają projekty przebudowy budynku z lat 1893–1894 (IL. 14), kiedy stare założenie kurhausu zostało

IL. 8

Relikty pieca lub komina zlokalizowane w południowej części budynku, odsonięte w obrębie nowego kurhausu (MIIWŚ)

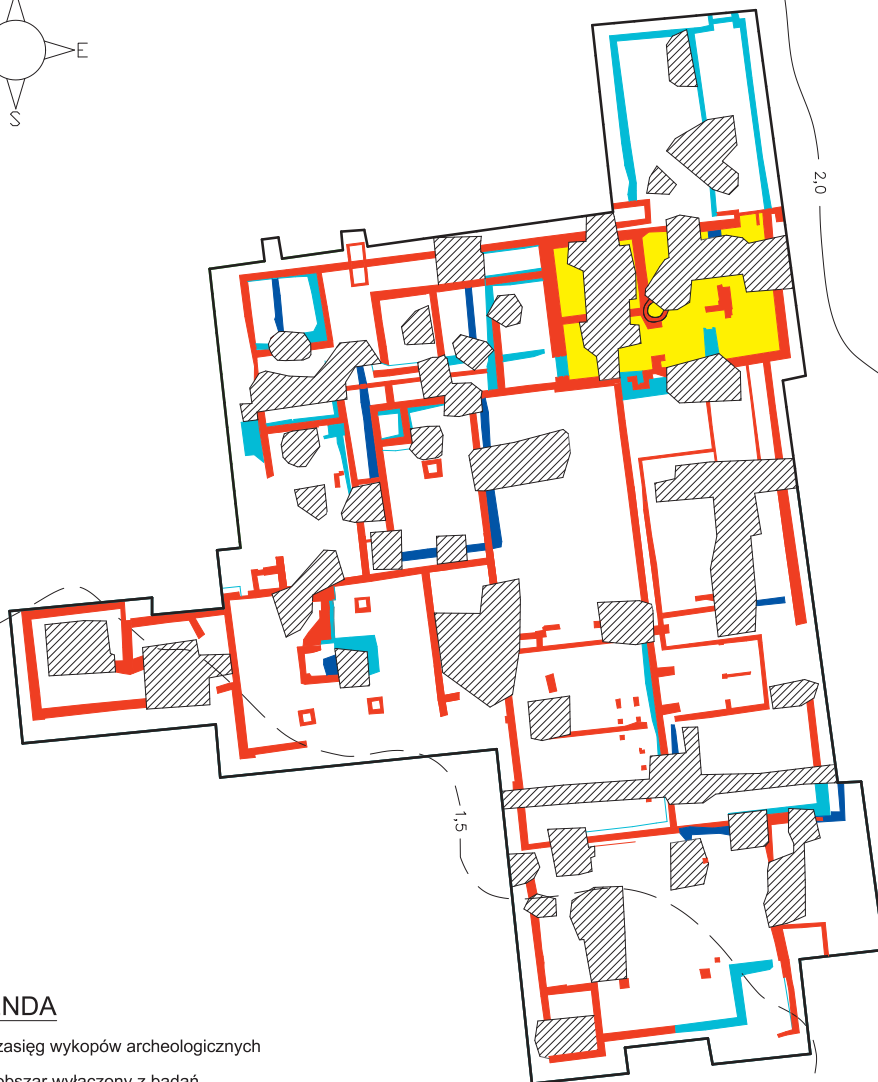
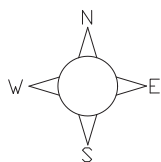

IL. 9

Wykop nr 4, ceglany szalek należący do zabudowy poprzedzającej powstanie kurhausu (1893 r.), widok od północy (MIIWŚ)

IL. 10

Plan wykopu nr 4 z widocznymi relikami domu zdrojowego i zaznaczonym żółtym kolorem blokhauzem (MIIWŚ)

LEGENDA

— zasięg wykopów archeologicznych

▨ obszar wyłączony z badań

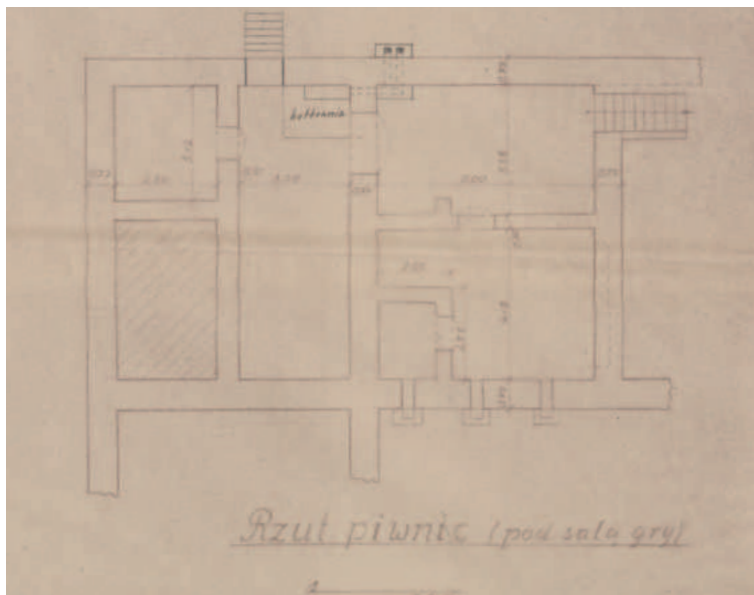
■ blokhauz

■ mur ceglany

■ kamień

■ beton

0 20m

ostatecznie rozebrane, a na jego miejscu, z niewielkim przesunięciem względem starych murów, powstał nowy budynek¹⁷.

Nowy kurhaus był największym obiektem na Westerplatte (ok. 1430 m² powierzchni przyziemia). Łączna długość zewnętrznych obrysów murów wynosiła ok. 227 m, natomiast długość wszystkich murów znajdujących się w obrębie wykopu badawczego – ponad 500 m. Ze względu na bardzo gęste zadrzewienie wykopu – zwłaszcza jego północnej części, eksplorowanej w 2019 r. – nie zdołano odsłonić i udokumentować ponad 180 m fundamentów budynku (ok. 36% długości wszystkich murów). Zliczając całkowitą powierzchnię badanego obiektu, obszar wyłączony z eksploracji z powodu zadrzewienia wyniósł ponad 500 m², czyli ok. 33% całkowitej powierzchni wykopu nr 4.

Większość odkrytych podczas badań archeologicznych reliktów architektonicznych domu kuracyjnego to mury ceglane o szerokości zachowanych koron wynoszącej ok. 45 cm. Cegły maszynowe (o wymiarach ok. 265 × 130 × 65 mm) układano na wylanych bezpośrednio we wkopach wąskoprzestrzennych podwalinach gruzowo-cementowych. Szerokość ław fundamentowych dochodziła miejscami do 90 cm, a ich grubość do 40 cm. Cegły łączono zaprawą wapienno-piaskową. Ceglane partie murów zachowały się najczęściej w postaci dwóch, trzech warstw cegieł. Wyjątkiem była częściowo udokumentowana w trakcie badań piwnica, gdzie niektóre mury zachowały się do wysokości ok. 1 m. Większość koron murów rejestrowano 10–15 cm poniżej obecnego poziomu gruntu.

¹⁷ *Ibidem*, k. 24, 122, 128–136, 232.

IL. 11

Plan piwnicy kasyna podoficerskiego WST z 1926 r. (APG)

IL. 12

Fragment planu Westerplatte z 1856 r. Kolorem czerwonym zaznaczono blokhauz, natomiast zielonym budynek związany z drogą z odkrytych piwnic (APG)

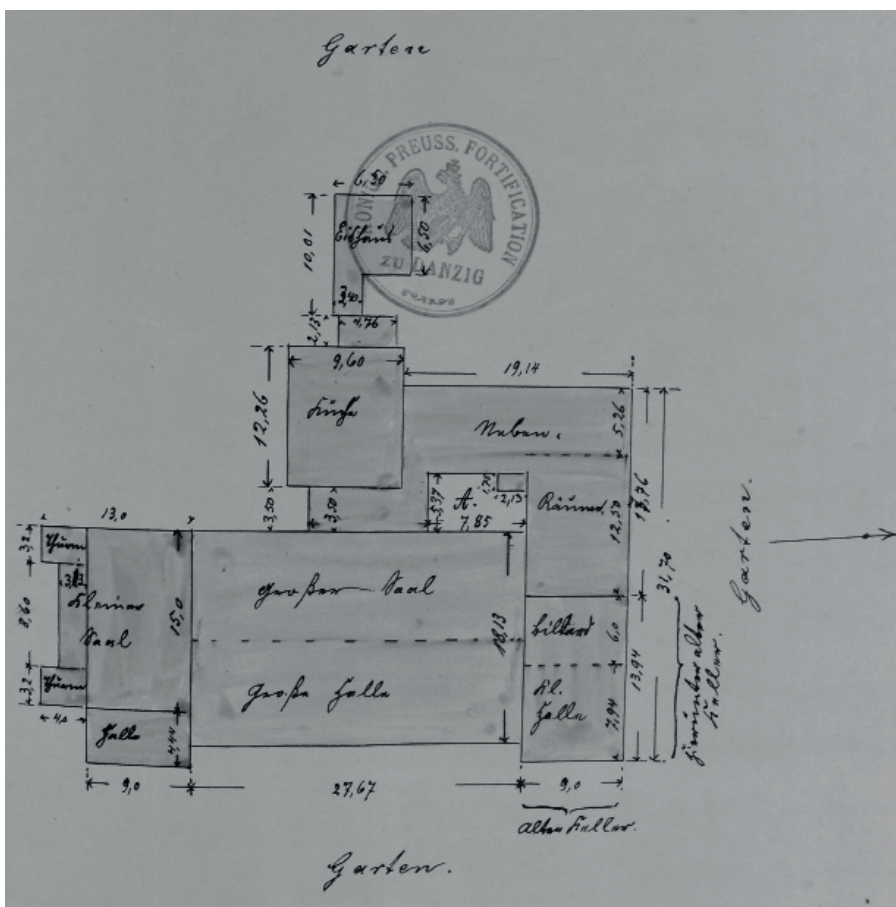

IL. 13

Piwnica jednego z budynków rozebranego w 1893 r. W głębi widoczny mur (z przyporami) oddzielający dużą salę od dużej hali kurhausu wzniesionego rok później. Po prawej stronie kadru widoczne ślady rozbudowy piwnicy w kierunku północnym (MIIWŚ)

IL. 14

Rzut parteru nowego domu zdrojowego ze stycznia 1894 r. Widoczne dwa największe pomieszczenia: duża sala (Grosser Saal) oraz duża hala (Grosse Halle). Uwagę zwraca nieregularny rzut budynku, który kopiował do pewnego stopnia rozplanowanie starszego domu kuracyjnego (APG)

Wschodnią oraz południową część kurhausu zajmowały trzy pomieszczenia: duża sala (*Grosser Saal*), duża hala (*Grosse Halle*) oraz stara sala (*Alter Saal*). Tę ostatnią zlokalizowano w miejscu pierwszego domu kuracyjnego na Westerplatte (wspominany już tzw. salon Martina Daniela Krügera). Wymiary dużej sali, ze sceną znajdującą się w jej południowej części, wynosiły $8,5 \times 14,6$ m. Było to największe pomieszczenie budynku, zdolne pomieścić dziesiątki odwiedzających kurort gości, a w późniejszym okresie – całą załogę WST. Co najmniej do 1936 r. duża sala pełniła funkcję jadalni; potem przeniesiono ją do budynku nowych koszar. Od strony wschodniej, na wysokości starej sali, znajdował się rozbudowany po 1910 r. taras ($8,2 \times 4,8$ m), który dodatkowo w południowej części miał ceglane podpiwniczenie (o wymiarach ok. $4,5 \times 1,8$ m). Ta część obiektu w trakcie walk w 1939 r. uległa skutek bezpośredniego trafienia bombą lotniczą o prawdopodobnym wagomiarze 250 kg.

W północno-wschodniej części wykopu nr 4 największą powierzchnię miał wybudowany po 1911 r. nowy taras, zamykający od północy nowe kubiczne przestrzenie dla gości kurhausu. Do wzniesienia fundamentu dla tej części budynku zastosowano niezbrojony beton. W obrębie fundamentów tarasu udokumentowano także wąski korytarz prowadzący na południe. Było to dodatkowe wejście do piwnicy kurhausu¹⁸.

Podczas prac natrafiono na liczne ślady przekształceń wykonanych przez polską załogę WST w celu dostosowania budynku do nowych funkcji. Dawne pomieszczenia hotelowe zmieniono w kwatery, magazyny i warsztaty. Znajdowały się tu także kuźnia, stolarnia, zakład szewski i umywalnia (IL. 15).

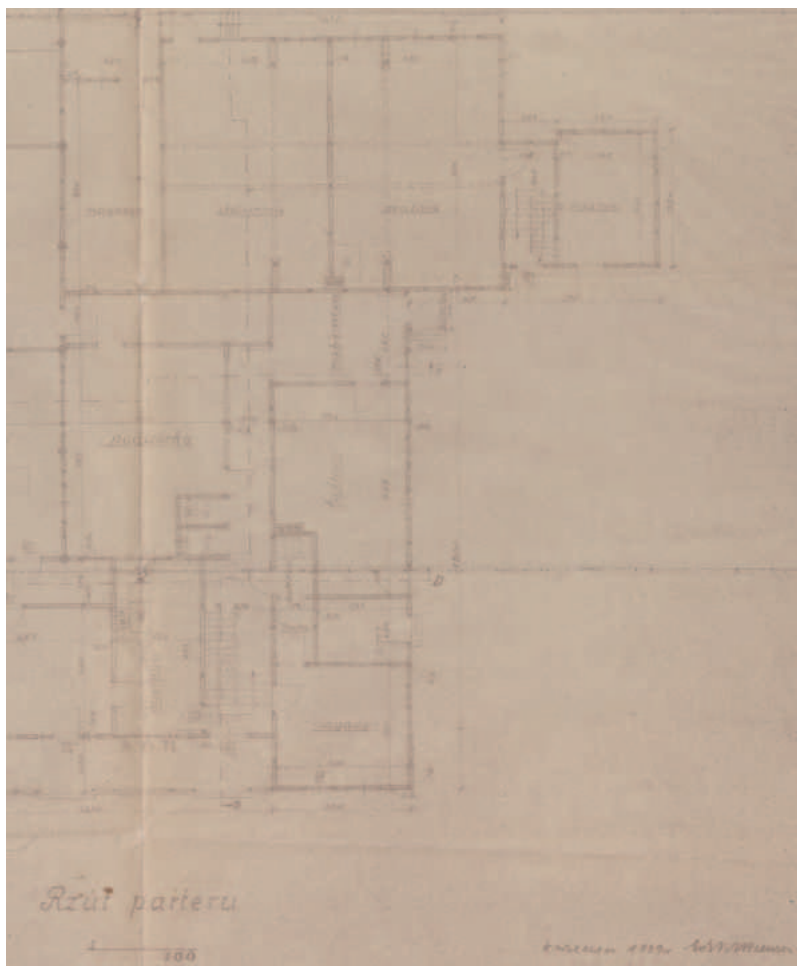
W pomieszczeniu dawnej kuchni powstała pralnia, do której doprowadzono instalację wodno-kanalizacyjną, przebijając się przez północny mur pomieszczenia (IL. 16, 17). W trakcie eksploracji natrafiono na ślad tych działań – odkryto pozostałości wkopu pod rury wodociągowe i kanalizacyjne oraz wkop rozbiórkowy, wykonany najpewniej w trakcie rozbiórki budynku po walkach w 1939 r. Pozostałości instalacji kanalizacyjnej wskazywały, że do jej budowy wykorzystano znajdujące się pod ręką materiały – tak, by ograniczyć koszty. Rury sztukowano z odcinków różnej długości, zarówno żeliwnych, jak i ceramicznych. Wkop rozbiórkowy i fundacyjny instalacji biegł na osi północny zachód–południowy wschód i dochodził do środkowej części pralni.

Poza wieloma drobnymi przekształceniami kasyna podoficerskiego polskie władze zdecydowały się również na likwidację tzw. piwnicy lodowej. Było to pomieszczenie wybudowane w 1894 r., wysunięte najdalej na zachód,

Podczas prac natrafiono na liczne ślady przekształceń wykonanych przez polską załogę WST w celu dostosowania budynku do nowych funkcji. Dawne pomieszczenia hotelowe zmieniono w kwatery, magazyny i warsztaty. Znajdowały się tu także kuźnia, stolarnia, zakład szewski i umywalnia.

¹⁸ Starsze wejście do piwnicy było zlokalizowane w jej południowo-zachodnim narożniku.

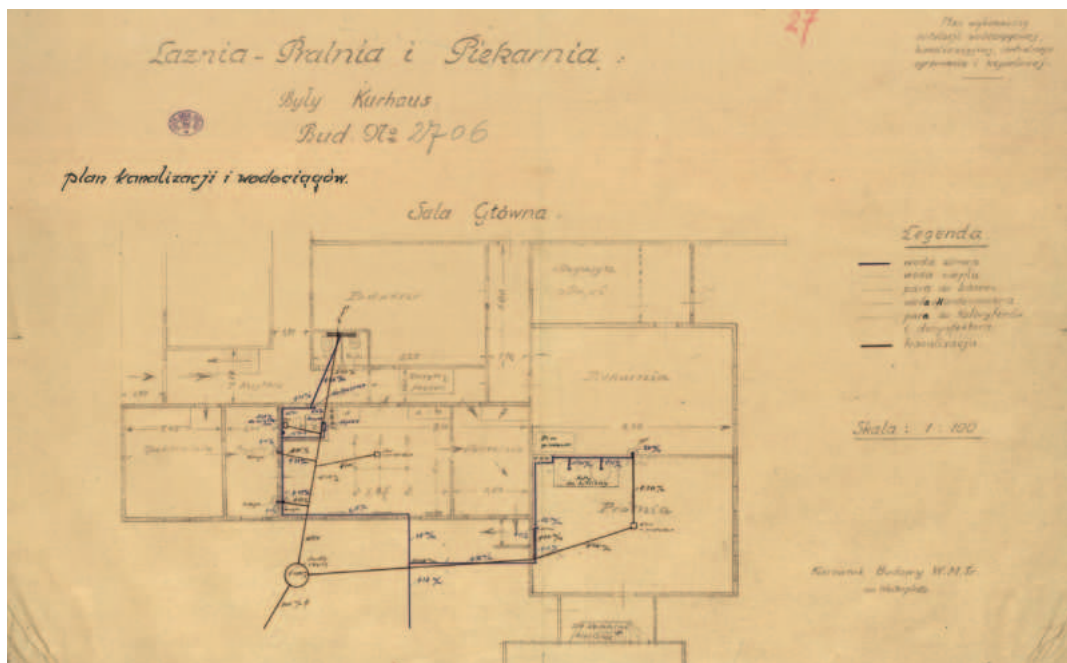
wolnostojące, połączone z bryłą budynku korytarzem. Piwnicę wzniesiono na planie prostokąta o wymiarach $3,6 \times 3,2$ m, na osi północ-południe (**il. 18**). Izolacja termiczna zapewniała ochronę przed czynnikami zewnętrznymi – od strony wewnętrznej, pomiędzy zewnętrznymi, lcowymi, ustawionymi wozówkowo cegłami a cegłami umieszczonymi głębiej, wykonano kilkucentymetrową dylatację. Licowe cegły przewiązano z murem głównym za pomocą umieszczonych w nieregularnych odstępach wysuniętych cegieł łączących obie części muru. Dzieląca cegły licowe i mur nośny pusta przestrzeń pozwalała ograniczyć wahania temperatury wewnątrz pomieszczenia. Podłogę piwnicy wyłożono posadzką wykonaną z cegły maszynowej ułożonej poziomo na płask na osi północ-południe. Wymurowano ją z niewielkim spadkiem, umożliwiającym zbieranie się wody w centralnej części piwnicy. Tu prawdopodobnie znajdowała się

IL. 15

Plan budynku kasyna
podoficerskiego
z zaznaczonymi
warsztatami
i magazynami, których
obsługą zajmowali się
pracownicy cywilni WST
(APG)

studzienka ściekowa, jednak eksploracja tej części obiektu była niemożliwa z powodu rosnącego drzewa.

Piwnica lodowa pełniła swą funkcję do końca okresu istnienia kurortu.

Po przejściu terenu Westerplatte przez polskie władze pomieszczenie to stało się zbędne. W związku z tym po 1936 r. podjęto decyzję o jego likwidacji. Górne partie murów rozebrano, pozostawiono zaś posadzkę. Wnętrze piwnicy zasypano do poziomu gruntu i wytyczono ścieżkę (na stropie warstwy, którą zasypano piwnicę, udokumentowano pozostałości charakterystycznego murku, który powstał z wkopanych ukośnie cegieł wyznaczających krawędź ścieżki).

W części południowej pralni (oraz znajdujących się powyżej niej magazynów i warsztatów WST) natrafiono na rozległy obszar zasypiska gruzowego. W trakcie eksploracji okazało się, że jest on zasypiskiem leja po bombie dużego wagomiaru (najpewniej 250 kg) lub pocisku moździerzowego kalibru 210 mm (IL. 19).

Wybuch, który doprowadził do powstania leja, całkowicie zniszczył wschodnią część pralni i spowodował zawalenie jej części zachodniej (IL. 20). Lej o długości ok. 12 m (na osi wschód–zachód), szerokości ok. 11 m (na osi północ–południe) i głębokości ponad 2 m został w dużej części zasypany materiałem z rozbiórki kasyna podoficerskiego (zaprawa, papa, fragmenty cegieł, płytki podłogowe). Jedynie na przyspągowym poziomie obiektu udokumentowano warstwę będącą osuwiskiem materiału, który wypełnił dno leja zaraz po jego powstaniu. Oprócz większych fragmentów

IL. 16

Plan zachodniej części parteru kasyna podoficerskiego z 1927 r. Widoczne pomieszczenia pralni i łaźni z projektowaną dla nich instalacją wodociagową, kanalizacyjną, kąpielową oraz centralnym ogrzewaniem. Pozostałości instalacji odkryto podczas badań archeologicznych (CAW)

IL. 17

Wykop nr 4, relikty instalacji wodno-kanalizacyjnej doprowadzonej do dawnego kurhausu na potrzeby węzła sanitarnego, powstałego w okresie funkcjonowania WST, widok od północy (MIIWŚ)

IL. 18

Wykop nr 4, pozostałości tzw. piwnicy lodowej, którą zlikwidowano w okresie funkcjonowania WST, widok od północy (MIIWŚ)

murów i drewnianych elementów konstrukcji szkieletowej znaleziono tu także liczne narzędzia stolarskie, fragmenty tkanin, emblematy z żołnierskich mundurów, a także kilkanaście polskich butów typu saperskiego wz. 31. Przedmioty te wiążą się z zlokalizowanymi w tej części budynku warsztatami pracowników cywilnych i magazynami składnicy, które uległy zniszczeniu na skutek eksplozji.

W obrębie werandy przylegającej do małej sali odsłonięto podpiwniczenie, które dobudowano do fundamentów budynku z 1894 r. najpewniej na potrzeby militaryzacji obiektów składnicy w początkowym okresie funkcjonowania WST. Potwierdzeniem tej hipotezy może być „Plan Obrony” Westerplatte, na którym zaznaczono lokalizację stanowiska obronnego w południowo-wschodniej części kasyna podoficerskiego¹⁹.

IL. 19

Wykop nr 4, lej po eksplozji pocisku lub bomby dużego wagomiaru, zarejestrowany w części południowej pralni WST, widok od północy (MIIWŚ)

WYKOP NR 5 – „SZALET”

W wykopie nr 5, o wymiarach 11 × 4 m, zarejestrowano pozostałości szaletu wzniesionego pod koniec lat dwudziestych XX w. na potrzeby załogi WST (IL. 21). Konstrukcja powstała na planie prostokąta o wymiarach 9,4 × 2 m, na osi północ–południe. Górne partie murów zostały zniwelowane podczas

¹⁹ APG, Komisarjat Generalny Rzeczypospolitej w Wolnym Mieście Gdańsku, 259/1603, Tajny plan obrony załogi Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte (1933 r.), k. 90.

rozbiórki obiektu, najprawdopodobniej w 1940 r. W trakcie eksploracji ustalono, że grubość ściany wschodniej była mniejsza o pół cegły od grubej na półtorej cegły ściany zachodniej. Jednospadowy i opadający w kierunku wschodnim dach zapewniał skuteczne odprowadzanie wody. Obiekt najprawdopodobniej podzielono na boksy (kabiny), które znajdowały się nad zbiornikiem kloacznym o wymiarach pokrywających się z wymiarami budynku. Jego dno wykonano z wylewki betonowej, opadającej nieznacznie w kierunku południowym (północną część dna wylano na głębokości 0,64 m n.p.m., część południową zaś – na głębokości 0,54 m n.p.m.). Przed rozbiórką szaletu zbiornik kloaczny opróżniono²⁰, a po zlikwidowaniu naziemnej części obiektu wypełniono go zasypiskiem składającym się głównie z piasku i gruzu (IL. 22).

W części północnej wykopu natrafiono na pozostałości dwóch murów biegnących na osi północ–południe, będących najpewniej relikdami murowanej dobudówki, dostawionej do północnej ściany szaletu. Odkryto jedynie południowy przebieg obu murów. Lepiej zachowany mur wschodni składał się z maszynowej cegły porozbiórkowej spoczywającej na fundamencie z rzuconego luzem gruzu ceglanego. Dobudówka uległa zniszczeniu w tym samym czasie co szalec.

IL. 20

Uszkodzony budynek kasyna podoficerskiego po zakończeniu obrony WST. Na pierwszym planie grupa marynarzy z okrętu szkolnego Schleswig-Holstein, pozująca przy lejach po eksplozji niemieckich bomb i pocisków (MIIWŚ)

²⁰ W rozkazach komendanta WST znajduje się informacja, że nieczystości z szaletów znajdujących się na terenie składowicy wywożono co kilka miesięcy.

WYKOP NR 6 – „LEJ”

Wykop o wymiarach 11×5 m założono w zachodniej części obszaru prowadzonych badań, w miejscu zlokalizowanego podczas prac w 2017 r. leja. Jego rozmiary pozwalają uznać, że powstał wskutek wybuchu bomby typu SC-250²¹, zrzuconej 2 września 1939 r. Badany lej znajdował się po zachodniej stronie południowego skrzydła budynku tzw. starych koszar. Dużą część wykopu (ok. 20%) zajmował korzeń drzewa umiejscowiony w jego wschodniej części, co w znacznym stopniu utrudniało eksplorację obiektu. Po odhumusowaniu i doczyszczaniu wykopu na pierwszym poziomie eksploracji ujawnił się zarys leja o kształcie zbliżonym do półowalnego (na osi północ–południe) i widocznych wymiarach $7,2 \times 5$ m (IL. 23). Wyznaczony zakres prac przecinał badany lej na osi północ–południe, a zachodni profil wykopu nr 6 był zarazem profilem opisywanego leja. Powierzchnia eksploracji wykopu wyniosła 55 m².

W wyniku dalszej eksploracji ujawniono wyraźne rozdzielenie się dokumentowanego zarysu na dwa obiekty. Oznacza to, że znajdowały się w tym miejscu ślady po dwóch lejach, których warstwy stropowe zostały zmieszane. Udokumentowany zarys drugiego leja miał wymiary ok. $4,4 \times 3,0$ m, co pozwala przypuszczać, że powstał on wskutek wybuchu bomby

IL. 21

Przemarsz oddziału
wartowniczego WST.
Po prawej stronie widoczny
budynek szaletu (CAW)

²¹ W. Thamm, *Fliegerbomben*, Bonn 2003.

mniej niż w przypadku pierwszego leja (prawdopodobnie typu SC-50) lub pocisku artyleryjskiego²².

Wypełniska obydwu obiektów były złożone z warstw o zróżnicowanym charakterze, odpowiadającym poszczególnym partiom materiałów, którymi zasypywano opisywane leje podczas porządkowania terenu Westerplatte, najpewniej w połowie września 1939 r. Wyraźnie odznaczają się w nich np. warstwy gruzowe, zawierające zarówno gruz ceglany, jak i wapienny, występujące w spągu obu obiektów oraz w centralnej, stropowej części pierwszego z nich (IL. 24).

Niekiedy sposób zalegania warstw pozwala nawet na próbę określenia mechaniki zasypywania opisywanego leja; mianowicie np. gruzowa warstwa, układająca się po wschodniej krawędzi obiektu ku jego spągowi, sugeruje, że lej ten zasypywano głównie od strony wschodniej. Zasadne jest więc założenie, że gruzowe wypełnisko leja, a co za tym idzie – prawdopodobnie także znajdujące się w nim zabytki, pochodzą ze zniszczonych starych koszar, które znajdowały się właśnie po wschodniej stronie leja. W budynku tym zakwaterowano pracowników cywilnych składnicy, którzy od 1937 r. w ponad 20-osobowym składzie przebywali na Westerplatte na stałe²³. Odnalezione zabytki mogą poświadczać użytkowanie pomieszczeń starych koszar do ostatnich dni sierpnia 1939 r.

Badania w wykopie nr 6 zakończono na głębokości 2,2 m. Wyeksplorowano negatywnie w całości mniejszy lej oraz wschodnią część dużego leja, uzyskując jego pełen profil (zachodni). Ponieważ wykop osiągnął głębokość poniżej poziomu morza, eksploracja ostatnich poziomów wymagała stałego odpompowywania wód gruntowych przy użyciu pompy mechanicznej. W wypełnisku obu opisywanych obiektów zarejestrowano bardzo dużą ilość materiału o zarówno wojskowym, jak i cywilnym charakterze, w tym przeszło 3,7 tys. zabytków wydzielonych. W zbiorze tym przeważają elementy polskiego umundurowania oraz przedmioty związane z funkcjonowaniem WST. W sumie uzyskano ok. 300 różnego rodzaju guzików, ponad 60 haków

IL. 22

Wykop nr 5, pozostałości
szaletu z wyeksplorowanym
zbiornikiem kloacznym,
widok od południa (MIIWŚ)

²² *Ibidem*.

²³ A. Drzycimski, *Westerplatte...*, cz. 1..., s. 260.

mundurowych, blisko 680 łusek, prawie 1,3 tys. ołowianych plomb, ok. 20 sprzączek i klamer, prawie 650 monet, a także liczne przedmioty osobiste (sztucce, szczoteczki do zębów, klucze, naparstek, grzebień itd.). Do wyjątkowych zabytków zaliczyć należy metalową łyżeczkę ze stylizowanym emblematem KP (kasyno podoficerskie) oraz sygnaturą „Na Westerplatte”, kolejową odznakę na patkę, ozdobny metalowy kałamarz, a także ołowianą płytkę drukarską z tekstem piosenki i metalową złączkę węża strażackiego. Ciekawostką było również odnalezienie ponad 300 ołowianych figurek (żołnierzyków, zwierząt itp.) oraz ołowianego złomu, przeznaczonego prawdopodobnie do ich odlewania. Z wypełnisk obu lejów oraz z pozostałej części wykopu nr 6 uzyskano także liczne odłamki bomb (ponad 50 fragmentów), części pocisków artyleryjskich (prawie 200) i 20 fragmentów pierścieni wiodących oraz jeden zapalnik. Oprócz zabytków wydzielonych w wykopie nr 6 znaleziono również ponad 360 artefaktów, zaklasyfikowanych wstępnie jako zabytki masowe – w tym przedmioty metalowe, ceramikę, szkło, elementy instalacji elektrycznej itp.

Podczas eksploracji prowadzono stały nadzór za pomocą wykrywacza metali, a ziemię stanowiącą wypełnisko obu obiektów przesiewano dodatkowo sitem o grubości oczek 3 mm. Zastosowana metodyka pozwoliła uzyskać liczne zabytki, w tym także te o niewielkich rozmiarach (np. ułamki plomb), których odkrycie w inny sposób byłoby bardzo trudne.

TEREN PROSPEKCJI ARCHEOLOGICZNEJ I WYKOPY SONDAŻOWE

Na obszarze o powierzchni 5573 m² przeprowadzono badania polegające na prospekcji terenowej z użyciem wykrywacza metali. Prace, nadzorowane przez archeologów, a wykonane przez firmę saperską, połączono z akcją oczyszczania terenu z materiałów niebezpiecznych i wybuchowych pochodzenia wojskowego. Na badanym obszarze saperzy nie wykryli przedmiotów niebezpiecznych. Uzyskano za to spory zbiór zabytków. Pozycję każdego odkrycia jednostkowego nanoszono tachimetrem laserowym na podkład mapowy, tworząc w ten sposób planografię zabytków ruchomych.

IL. 23

Zarys lejów po bombach zarejestrowanych podczas eksploracji wykopu nr 6 wraz z utrudniającym prace korzeniem drzewa, widok od południa (MIIWŚ)

Zgodnie z zaakceptowanym przez PWKZ zakresem prac terenowych w przypadku odnalezienia zabytków w kontekście archeologicznym otwierano wykopy sondażowe w celu wykonania dokumentacji. Na badanym obszarze założono 13 takich wykopów (IL. 2). Do najistotniejszych pod względem archeologicznym należały trzy z nich – sondaże nr 18, 19 oraz 21.

SONDAŻ NR 18 – „PSIARNIA”, SONDAŻ NR 19 – „LEJ”

Wykop o wymiarach 17 × 2 m wytyczono na osi wschód–zachód w południowej części terenu badań, czyli tam, gdzie według analizy archiwalnych fotografii z jesieni 1939 r. znajdował się lej po bombie lotniczej. W miejscu tym spodziewano się odkryć pozostałości budynku kurortowego szaletu, który w czasie istnienia WST przebudowano na psiarnię (IL. 25).

Psów wartowniczych używano na Westerplatte w latach 1926–1933. Zwierzętami opiekował się psiarczyk, wybierany spośród żołnierzy służących na terenie półwyspu, a tresurą zajmował się specjalnie do tego celu wyznaczany podoficer zawodowy²⁴.

Już pierwszy poziom eksploracji w pełni potwierdził przypuszczenia badaczy. W centralnej części sondażu ujawniono relikty murowanego budynku – częściowo zachowane mury zewnętrzne, betonową posadzkę na ceglanej podwalinie oraz pozostałości wewnętrznej ścianki działowej z zachowanym otworem drzwiowym (IL. 26 A, B). Odkryty fragment budynku nosił wyraźne ślady powstałe wskutek wybuchu bomby, którego centrum znajdowało się na północny zachód od opisywanych reliktyw. Zachodnia ściana psiarni wraz z częścią posadzki została niemal w całości zniszczona, natomiast ściana wschodnia – przesunięta siłą eksplozji. Zarówno we wnętrzu budynku (między murami i na posadzce), jak i na północny zachód od niego zalegały warstwy wypełniska powstałego wskutek wybuchu. Lej zasypano podczas porządkowania terenu Westerplatte między wrześniem 1939 a połową 1940 r. Oprócz opisanych obiektów w sondażu odkryto także pięć wkopów śmietnikowych z czasu funkcjonowania kurortu (przełom XIX/XX w.) oraz fragment konstrukcji rowu/kanalu (?) odwadniającego, prawdopodobnie z tego samego okresu.

Aby rozpoznać zasięg odkrytego budynku psiarni i zarazem zadokumentować dalszą część leja, założono nowy sondaż. Wytyczono go na północ od sondażu nr 18, prostopadle do jego krawędzi. Nowy sondaż, który

²⁴ Ibidem, s. 214; S. Górniewicz, *Wojna zaczęła się na Westerplatte*, Gdańsk 1979, opis zdj. 64.

otrzymał nr 19, miał wymiary 5×2 m (na osi północ–południe). W wyniku eksploracji odkryto dalszą część budynku psiarni, w tym jego północny zasięg, który wyznaczał zewnętrzny, ceglany mur. Podobnie jak w sondażu nr 18 także tutaj relikty budynku nosiły ślady zniszczenia powstałe wskutek wybuchu bomby (IL. 26 A, B). Zachodnia ściana dawnej psiarni zachowała się jedynie fragmentarycznie, w formie niedużego bloku ceglano-odderwanego od reszty konstrukcji, a ścianę północną siła wybuchu przesunęła w kierunku północnym. Także betonowa wylewka, będąca kontynuacją posadzki odkrytej w sondażu nr 18, nosiła ślady destrukcji: była popękana, a w części zachodniej całkowicie zniszczona (IL. 27). W wykopie udokumentowano dalszy zasięg leja oraz sąsiadujący z nim od północy kolejny lej.

Podczas eksploracji wypełnisk obu lejów oprócz sporej ilości papy, drobnego gruzu wapiennego i fragmentów kamiennego łupka odkryto także pojedyncze cegły²⁵. Uzyskano ok. 250 sztuk zabytków masowych (przedmioty metalowe, ceramika naczyńowa, fragmenty kafla i płytek, szkło itp.) oraz blisko 50 zabytków wydzielonych. Za najciekawsze znaleziska uznać można guziki mundurowe, fragmenty szkła witrażowego z elementami ołowianych szczeblinek, porcelanowe izolatory, a także odłamki bomb i pocisków. W obrębie reliktyw budynku znaleziono też wiele kości zwierzęcych (również ze śladami cięcia) oraz kilka fragmentów metalowych łańcuchów z zapiegami, co potwierdza obecność w tym miejscu psów wartowniczych.

IL. 24

Profil zachodni leja po bombie SC-250, widok od wschodu (MIIWŚ)

IL. 25

Psy wartownicze z opiekunem. Fragment budynku psiarni widoczny w lewej części zdjęcia (A. Drzycimski, S. Górnikiewicz *Wojna zaczęła się na Westerplatte*, Gdańsk 1989, fot. 29)

IL. 26 A, B

Relikty dawnego budynku szaletu/psiarni, odkryte w sondażu nr 18 (po lewej, widok od wschodu) oraz sondażu nr 19 (po prawej, widok od południa) (MIIWŚ)

²⁵ Był to z pewnością gruz z kasyna podoficerskiego. Budynek dawnego domu zdrojowego w części południowej kryty był łupkiem kamiennym, a spore połacie dachu o niewielkim kącie nachylenia zabezpieczono papą bitumiczną, które po rozbiórce stały się bezużyteczne.

Sondaż nr 21 o wymiarach 10 × 1,5 m założono w miejscu, w którym na podstawie analizy archiwalnych zdjęć z jesieni 1939 r. powinien znajdować się kolejny lej po bombie.

Był to najbardziej wysunięty na południe obszar eksploracji podczas archeologicznych badań prowadzonych na Westerplatte. Wykop wyznaczono na linii zbliżonej do osi wschód–zachód, przecinając wyraźne obniżenie terenu mogące być pozostałością po zasypnym leju. Eksploracja wykazała słuszność tych założeń. Odkryte w sondażu nr 21 nawarstwienia – ich układ, struktura, a także znajdowane w wypełniku materiały – pozwalają z całą pewnością stwierdzić, że był to lej po bombie (il. 28). Udokumentowana długość leja (na osi wschód–zachód) wyniosła 8,40 m. Wymiar ten nie odpowiada jednak rzeczywistym, pełnym rozmiarom opisywanego obiektu, ponieważ w ramach sondażu nr 21 udało się rozpoznać

W wypełniku leja odkryto w sumie ponad 100 zabytków, zaklasyfikowanych jako wydzielone. W zbiorze tym należy wyróżnić przede wszystkim metalowy zamek drzwiowy, fragmenty ramy okiennej z zachowanymi elementami witraża, scyzoryk, metalowy odważnik, dwa guziki, dwa drewniane elementy stolarki meblowej oraz liczne fragmenty odłamków bomb i pocisków.

jedynie jego zachodnią granicę – obiekt w części wschodniej ciągnie się poza obręb wykopu. Zakładając, że średnica omawianego leja przekracza 9–10 m, odpowiada on wymiarom lejów po wybuchu niemieckich bomb SC-250²⁶. W sondażu zarejestrowano również pozostałości południowej części budynku dawnej psiarni, którego relikty ujawniono także w sondażach nr 18 i 19. W przypadku sondażu nr 21 najlepiej zachował się fragment zachodniego muru budynku. On również jednak nosił ślady destrukcji oraz przesunięcia wskutek wybuchu bomby, która eksplodowała na wschód od niego, niszcząc całkowicie znajdującą się tam prawdopodobnie posadzkę oraz wschodnią ścianę psiarni. Jej fragmenty znaleziono w wypełniku obiektu. Eksplorację w sondażu zakończono na poziomie ok. 30 cm p.p.m., nie osiągając spągu obiektu. Ostatnie etapy prac prowadzono przy stałym odpompowywaniu wody gruntowej.

W wypełniku leja odkryto w sumie ponad 100 zabytków, zaklasyfikowanych jako wydzielone. W zbiorze tym należy wyróżnić przede wszystkim metalowy zamek drzwiowy, fragmenty ramy okiennej z zachowanymi

²⁶ W. Thamm, *Fliegerbomben...*

IL. 27

Północna część budynku dawnego szaletu/psiarni, odstonięta w całości dzięki połączeniu sondaży nr 18 i 19. Widoczne skutki wybuchu bomby – zniszczony zachodni mur budynku, wyraźna wyrwa w posadzce, przesunięte siłą eksplozji mury północny i wschodni (MIIWŚ)

elementami witraża, scyzoryk, metalowy odważnik, dwa guziki, dwa drewniane elementy stolarki meblowej oraz liczne fragmenty odłamków bomb i pocisków. Zdecydowanie najciekawszym znaleziskiem były jednak fragmenty drewnianych nosideł do gruzu, używanych przez polskich jeńców na terenie Westerplatte po wrześniu 1939 r.²⁷ Wizerunki takich nosideł znane są z archiwalnych zdjęć uwieczniających prace porządkowe. W sumie w omawianym leju odkryto 40 elementów drewnianych tego rodzaju sprzętów, w tym jedno niemal kompletne nosidło, zadokumentowane *in situ* (IL. 29–31). Analiza znalezionych fragmentów pozwala przypuszczać, że mamy do czynienia co najmniej z trzema nosidłami. Przypuszczalnie opisywany lej został zasypany jako jeden z ostatnich w trakcie prac komanda na Westerplatte – znalezione w nim porzucone nosidła stanowiły narzędzie pracy więźniów, którymi transportowali urobek po terenie dawnej WST.

²⁷ W cieniu obozu Stutthof..., s. 24–27.

IL. 28

Sondaż nr 21. Plan z widocznym zachodnim murem szaletu/psiarni oraz zarysem leja, widok od zachodu (MIIWŚ)

IL. 29

Drewniane nosidło *in situ* odkryte w wypełnisku leja, widok od północnego wschodu (MIIWŚ)

IL. 30

Drewniane nosidło
na archiwalnej fotografii
(domena publiczna)

IL. 31

Zrekonstruowane nosidło
prezentowane na czasowej
wystawie Muzeum II Wojny
Światowej w 2019 r. (MIIWŚ)

ZAKOŃCZENIE

Prace badawcze, które odbywały się w sezonach 2018 i 2019, były jak do tej pory największymi obszarowo wykopaliskami prowadzonymi na terenie Westerplatte. Zbadany teren – będący pod względem poznawczym jednym z najcenniejszych na półwyspie – udało się dokładnie rozpoznać stratygraficznie, co pozwoliło na określenie poszczególnych faz powstawania zabudowy tego obszaru. Zbadanie reliktyw dawnego kurhausu – w czasach istnienia WST pełniącego funkcję kasyna podoficerskiego – dostarczyło niezwykle istotnych informacji na temat historii tego obiektu, a także skutkowało odkryciem wielu cennych zabytków. Prace, których wynikiem było przebadanie mniejszych budynków użytkowanych w okresie międzywojennym (psiarni, szaletów itd.), oraz zabytki uzyskane wskutek eksploracji lejów po bombach, również w znaczący sposób poszerzyły dotychczasową wiedzę o funkcjonowaniu WST.

**WYBÓR ZABYTKÓW
UZYSKANYCH W TRAKCIE
PRAC WYKOPALISKOWYCH**

IL. 32, 33

Elementy zastawy stołowej sygnowanej monogramem przedostatniego dzierżawcy kurortu na Westerplatte – H. Reissman. Wykop nr 4: piwnica lodowa (I.P. 190/19), pralnia (I.P. 304/18). Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 34

Łyżeczka z zastawy stołowej kasyna podoficerskiego wykonana z białego metalu (alpaki) (I.P. 1211/19), sygnowana: „KP”, „Na Westerplatte”. Uzyskana w trakcie eksploracji zasypiska leja w wykopie nr 6. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 35

Łyżeczka (I.P. 148/18) sygnowana nazwiskiem ostatniego dzierżawcy kurortu na Westerplatte – Lettau. Wykop nr 4, duża sala. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 36

Łyżka (I.P. 1002/4/2018) z oznaczeniem 10. Pułku Piechoty stacjonującego w Łowiczu. Przedmiot odnaleziono w wykopie nr 5, w szalecie, wraz z fragmentami naczyń z kasyna podoficerskiego WST. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 37

Pozostałości rogatywki garnizonowej wz. 1935 (I.P. 778/2018) oraz patka kotnierzowa szeregowego piechoty (I.P. 270/2018). Przedmioty odkryto w leju po eksplozji bomby lotniczej lub pocisku artyleryjskiego, który zniszczył warsztaty pracowników cywilnych i magazyn mundurowy składnicy. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 38

Orły czapkowe wz. 1919 (I.P. 33/2018, 642/2018) odkryte w leju po eksplozji bomby lotniczej lub pocisku artyleryjskiego. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 39

Odznaka kołnierzykowa kolejarza II RP (I.P. 1353/2019), uzyskana w trakcie eksploracji zasypiska leja w wykopie nr 6. Stan przed konserwacją (MIIWŚ)

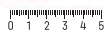
IL. 40

Emblematy kołnierzykowe: 63. Pułku Piechoty (I.P. 419/2018) oraz Morskich Batalionów Strzelców (I.P. 1666/2019), wykopane z obszaru B prospekcji. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 41

Polski but typu saperskiego wz. 1931 (I.P. 789/2018) oraz skórzana teczka (I.P. 852/2018). Przedmioty odkryto w leju po eksplozji bomby lotniczej lub pocisku artyleryjskiego (MIIWŚ)

IL. 42

Fragmnty łańcuchów psów wartowniczych (I.P. 1867/2019). Przedmioty odkryto w trakcie eksploracji wykopów sondażowych nr 18 i 19, w których odstonięto relikty psiarni WST (MIIWŚ)

IL. 43

Emaliowana tabliczka (I.P. 987/2018) z numerem ewidencyjnym jednego z budynków WST na Westerplatte. Przedmiot odkryto w trakcie eksploracji wykopu nr 5. Skrót „OK VIII” oznacza przynależność składnicy pod względem gospodarczym do Okręgu Korpusu nr VIII, którego dowództwo znajdowało się w Toruniu. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 44

Płomby kolejowe (I.P. 1389/2019) uzyskane w trakcie eksploracji zasypiska leja w wykopie nr 6. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 45

Kufel do piwa (I.P. 1299/2019) z napisem „Seebad Westerplatte”. Przedmiot znaleziono w wykopie nr 4. Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 46

Moneta miedziana, 1/2 Rigsbanksilling
Fryderyka VI Oldenburga, Dania, 1808-1839
(I.P. 1506/2019). Przedmiot znaleziono
w wykopie nr 4, na obszarze dużej hali. Stan po
konserwacji (MIIWŚ)

IL. 47

Moneta srebrna, 2 Skilling Fryderyka
III Oldenburga, Dania, 1648-1670 (I.P. 1591/2019).
Przedmiot znaleziono na obszarze B prospekcji.
Stan po konserwacji (MIIWŚ)

IL. 48

Fragment pieczętki lub płytki drukarskiej
z napisem „Polska Kasa Rządowa w Gdańsku”
(I.P. 1392/2019). Przedmiot uzyskano w trakcie
eksploracji zasypiska leja w wykopie nr 6. Stan
po konserwacji (MIIWŚ)

Bibliografia

Archiwa

Archiwum Państwowe w Gdańsku: Komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej, Państwowy Urząd Policji Budowlanej, Rejencja w Gdańsku.

Wydawnictwa źródłowe i wspomnienia

Ostseebad Westerplatte, [wydawca] Gebrüder Zeune, Danzig [1900].

W cieniu obozu Stutthof: martyrologia więźniów w gdańskim obozie Neufahrwasser (1939–1940) i Aussenstelle Westerplatte

(1939–1941). *Wybór relacji i wspomnień*, wstęp i oprac. W. Turek, Gdańsk 2020.

Opracowania

Daniluk J., *Dom Zdrojowy. Kurort w Brzeźnie 1893–2021*, Gdańsk 2021.

Dargacz J., *Od Sopotu po Stogi. Początki kąpielisk morskich w okolicach Gdańska (1800–1870)*, Gdańsk 2020.

Drzycimski A., *Westerplatte 1939. Przed szturmem*, Gdańsk 2009.

Drzycimski A., *Westerplatte*, cz. 1: *Reduta w budowie 1926–1939*, Gdańsk 2014.

Drzycimski A., *Westerplatte*, cz. 2: *Reduta wojenna 1939*, Gdańsk 2014.

Drzycimski A., Górnikiewicz S., *Wojna zaczęła się na Westerplatte*, Gdańsk 1979.

Drzycimski A., Górnikiewicz S., *Wojna zaczęła się na Westerplatte*, Gdańsk 1989.

Dziewanowski A., Kuczma F., Samół W., *Badania archeologiczne pola bitwy na Westerplatte. Wyniki prac prowadzonych w latach 2016–2017* [w:] *Materialne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, red. H. Mik, W. Węglińska, Gdańsk 2019.

Thamm W., *Fliegerbomben*, Bonn 2003.

Tuliszka J., *Westerplatte 1926–1939. Dzieje Wojskowej Składnicy Tranzytowej w Wolnym Mieście Gdańsku*, Toruń 2002.